

мум для проживання, інакше матеріальна скрута штовхне її на шлях злочину, то зауважимо, що у воєнні часи родини, в яких загинув годувальник, нестримно убожують. Те, що Бобренчиха коле очі синові Марусиними злиднями — не тільки перебільшений захланною старою рівень бідувань Чураїв після загибелі Гордія, адже сім'я Марусі ніколи не відзначалася статками. Як справедливо зауважує *Анатолій Макаров*, Бобренчиха виступає стихійним ідеологом новітнього панства, тієї соціальної групи, яка незабаром становитиме оплот «малоросійства», тобто зі страху за власні статки виявлятиме гнучкість хребта й моралі. Орихна грубо шантажує Гриця, але навряд чи син, добре знаючи її характер, повірив у материну погрозу завдати болючого удару: «*Все запишу на церкву й монастир, / — на всю Полтаву будеш багатир!*». Врешті, навіть у випадку позбавлення матір'ю спадщини фізично здоровий Бобренко не помер би з голоду. Та перед Марусею Гриць козиряє материним рішенням, бо це виправдовує зраду нареченій як безвихідь у ситуації, що склалася. Щоправда, Бобренкові психологічно не так легко дається розрив з коханою. *Володимир Панченко* наголошує: «*Гриць Бобренко воістину завис між «небом» і «землею». Маруся чи Галя — ось його цілком реальний вибір. І, зрештою, «земне» тяжіння бере гору, — перед нами постає драма людини, яка не відбулася.*»

Аналізуючи поведінку Гриця в кульмінаційний момент його вагань, слід брати до уваги, що він цей період вважає для себе тяжчим, ніж ним пережите під Берестечком, в момент поразки козаків: «*Щось говорив про долю, про борги. / Що там, під Дубно, він ще був людиною, / а тут він сам з собою вороги.*». До того ж, Гриць навіть не здатний збагнути, що в момент його сватання до Вишняківни кохання Марусі вмерло, що високе й світле почуття вже не воскресити ні перепросинами, ні одруженням з Чураївною. Бобренко не здатний критично осмислити, що він накоїв, що колишньому щастю вже немає вороття. *Оскар Вайльд* справедливо підкреслював: «*Любов може простити всі гріхи, але не гріх проти любові.*» — потворний і страшний не стільки користололюбною зрадою, скільки справами Бобренка свою зраду облародити. Гриць, звичайно, жертва, але водночас — ще й кат власного почуття і своєї коханої. Тому й виникло в роздвоєній душі парубка бажання скоїти самогубство й зятято мовчати, не називаючи винуватця своєї смерті. Принагідно згадаємо епізод з «Думи про братів неазовських» Ліни Костенко, коли в розмові між Павлюком і Томиленком звучить багатозначна фраза: «*На легшу смерть даремно не надійся. / Ми в них на смерть козацьку заробили.*». Перевагу геройської смерті підтверджує й відверто іронічне ставлення до загибелі Гриця посланця з Січі, якого

почута на суді фраза «*Погиб козак од женської руки*» не просто обурює, а й змушує зробити логічний висновок: «*Безславно вмер, а кажете: убито.*». Після безкомпромісного висновку запорожця ніхто з присутніх більше не зголосився свідчити. Отже, процитоване речення несе велике смислове навантаження: логічний висновок січовика змусив пережити почуття сорому й тих, хто досі готовий був ганьбити підсудну.

Бобренчиха на суді показана носієм гіпертрофованої, ущербної любові до сина-одинака. Материнський егоїзм штовхає Орихну на неадекватні дії, коли вона, ганебно кидаючи тінь на недавно померлого сина, відверто розповідає про його інтимні стосунки з Марусею, не приховуючи, що знала про все й мовчала, бо дбала про його добре ім'я та остерегалася, що Гриць «*у прийми дремене.*». Сімнадцять свідків, яких привела до суду Орихна, — свідчення того, що й на справжню скорботу Бобренчиха не здатна, зате готова до помсти, в'їдливих пліток, наклепів.

Полтавська громада і на суді, і в епізоді очікування страти постає неоднорідною. Тут і стара Параска Демидиха, яка вдосвіта встає «*трусити Левкову грушу.*», і вїйт Горбань, який зловтішно вимагав вимазати дьогтем ворота в Чураїв, а сам до смерті перелякався Леськового удару шаблею по столі, і Вишняківна, на вроді якої смерть коханого не позначилася («*Сиділа Галя наче панська рожка.*»), і молодиця з дитям, яка з цікавості опинилася аж біля помосту для страти. Є ще й інший пласт суспільства: Пушкар, вдова кошового Ящика Бакалійська, Іван Іскра, Лесько, Яким Шибиліст, згорьована мати Марусі Чураї. Вони співчутливо ставляться до Марусиної трагедії, усвідомлюючи непосильний тягар її життєвих випробувань. *Володимир Панченко* зазначає: «*Це, по суті, два світи, цілком полярні не тільки за своїм ставленням до Марусі Чураї, а й загалом до основ людського життя.*». Закономірно, що подібні протиріччя ділять людей на табори в будь-якому суспільстві, і це не залежить від їхньої класової належності, матеріальних статків. Наприклад, полковий обозний Іван Іскра набагато заможніший за Бобренків, адже у романі згадується, що саме Іскра виявився багатим благодійником, спонсором великої будови: «*Той монастир недавно збудували. / Там дзвони є на різні голоси. / Його Пушкар з Іваном фондували.*». Бобренчиха настійливо рекомендує Іскру в якості зятя старій Чураїсі: «*Якби ти добре в Бога попросила, / то мали б ми ще й радість на віку: / твоя пішла б за гетьманського сина, / а мій хазяйську сватав би дочку.*». Коли Орихна в розмовах із сином демонструє неприязнь до Марусі й погордливе кепкування зі статків Чураїв («*Таж там росте на хаті кропива.*»), її глумливі фрази ні Грицем, ні читачами спочатку не сприймаються за чисту монету, адже типова для Укра-

їни солом'яна стріха й багаторічна відсутність чоловічих рук у родині цілком спростовують Бобренчишину критику. До того ж, багатство й мистецтво не завжди поєднуються. Для Марусі Чурай духовне багатство важливіше від матеріальних статків.

Намагаючись відшукати недоліки характеру Чураївни, Орихна акцентує на гордості, прямолінійності, яскраво вираженій людській гідності дівчини. У самої Бобренчихи цих рис ніколи не було, тому виникає таке категоричне несприйняття нею Марусі як невістки. Агресивний осуд людей, що вольовими рисами контрастують з слабодухами і користоловцями, характерний для всіх пристосованців. В'ячеслав Брюховецький відзначив: «Як опора людського існує світ гідності (Гриць про Івана Іскру: «Він, — каже, — гордий. З ним не зварить каші»; Бобренчиха про Марусю: «Пісні у неї — то велика туга, а серце в неї горде і трудне»). Симптоматично, що саме почуття власної гідності найбільше не в пошані в антагоністів козацького лицарства». Ще більш ненависною Бобренчисі стає Маруся тоді, коли Орихна усвідомлює талановитість, винятковість коханої Гриця, з чим змиритися не може: «Хіба то дівка? / То ж таки ледащо. / Усе б співала. Боже упаси!». Думки Бобренчихи перегукуються з реплікою Горбаня на суді («При чому тут пісні?»). Така поведінка Бобренчихи й Горбаня — далеко не випадковість. Це вже фронтальний наступ сірої маси, войовнича неприязнь, спроможна перерости в брутальну атаку. Подібне сталося, коли Вишняківна поглумилася над Марусею: «Але я з церкви йшла на Маковея, / і засміялась вслід мені вона... / А я йшла. Підкошувались ноги. / Хтось дорікнув їй тихо, при мені ж. / А я йшла, не бачила дороги, / і сміх стримів у спині, наче ніж». Не випадково саме після цієї події Маруся спробувала втопитися, а Галя взялася співати Марусину пісню при Грицеві. Поразка добра і перемога зла в цих епізодах очевидна.

Дві Марусині спроби покінчити життя самогубством — не миттєва слабкість. Як підкреслює Брюховецький, у романі Ліни Костенко «не лише слова, а й мислення героїв відповідають тогочасним нормам і формам». У могилу покинуту Грицем дівчину передчасно заганняють обставини, на які в ті часи не реагувати було неможливо. Це й перервані стосунки Марусі з ровесницями («Вже й подружки повіддавались заміж, / уже й не кличуть дружкою мене»), і розпач матері («— Є ж лицарі у нашому краю! / О Боже мій, на кого ж ти, на кого / збагнітувала¹ молодість свою?!») і власний, безсонними ночами виболений висновок стосовно коханого: «Нерівня душ — це гірше, ніж майна!». Ситуація, що склалася, для Марусі виявляється страшнішою за ймовірну загибель Гриця в бойовому поході. Згодом дівчина порівняє

¹ Збагнітувати — змарнувати.

свою нещасливу долю з трагедією Ящихи Кошової, багатодітної вдови, яка «голосила ж років півтора» після смерті чоловіка, і зробить невтішний висновок: «Щаслива ти, Ящихо Кошова! / А я... Хто я? По кому я вдова?!». Навіть нібито слабкі, бо істинно жіночі риси Марусино характеру в романі спрацьовують на користь її багатогранного й просвітленого у своєму стражданні образу. За словами Панченка, «цільність Марусі Чурай зовсім не схожа на «сталевість» монумента. Ні, і це раз ні — вона жінка, а значить, буває ніжною і беззахисною, зачарованою і змученою, пристрасною — і з випаленою душею... І саме в цьому сенсі можна говорити про велич душі цієї полтавської козачки, образ якої співмірний з найпринаднішими жіночими образами світової літератури».

Хоча події у романі відбуваються в часи визвольної боротьби під проводом Хмельницького, Ліна Костенко виразно акцентує на недовготривалості української державності, хиткості української самостійності, бо справа не лише в достатній часовій протяжності державотворчої дії, а й у внутрішній готовності всього народу, а не лише окремих особистостей до державного служіння. Домінуючим негативним чинником у романі стає те, що багаторічна війна практично викосила доросле чоловіче населення. Навіть Грицева мати розуміє це, втовкмачуючи синові життєво вигідну для нього ситуацію: «Тепер дівки до гарних хлопців ласі, — / багато хлопців, сину, полягло». Винищення цвіту чоловічого населення призвело в Україні до виникнення перших паростків явища, яке згодом отримало назву малоросійства і яке Євген Маланюк характеризував напрочуд влучно: «Малоросійство — це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм». Ця «капітуляція ще перед боєм» відбудеться в нашій історії не раз після Хмельниччини. Маланюк, до речі, першим носієм малоросійства вважав Мартина Пушкаря, того самого змальованого Ліною Костенко благородного полтавського полковника, котрий після смерті Богдана Хмельницького став «зловісним символом малоросійства похмельниччини, символом знівечення перемоги під Конотопом, символом, що веде хід нашої історії аж до полтавської катастрофи, бо Кочубеївщина — то плід

Опанас Рокачевський.
Портрет літньої селянки.
1860

довгих десятиліть». Врешті, й Ліна Костенко в романі не приховує майбутньої причетності Івана Іскри до ганебного доносу на Мазепу («*Загине теж, в бою заживши слави, / в недовгій часі після Пушкаря, / вертаючи до попелу Полтави / з посольства до московського царя*»). Це авторське підтекстове звернення бодай до компетентних читачів спробувати розібратися, чому сиву голову Пушкаря через сім літ «*Виговському на списі подадуть*», задуматися, як могла людина такого рангу заради бажання погетьманувати свідомо сіяти міжусобиці й підірвати силу власної держави.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте новий термін.

Роман у віршах — великий ліро-епічний твір, в якому ліризовану розповідь викладено у віршовій формі. Роман у віршах має багато спільного з поемою, але йому притаманні значно більший обсяг, велика кількість персонажів, щонайменше дві сюжетні лінії, органічна єдність ліричного, епічного й драматичного. Першим українським історичним романом у віршах окремі літературознавці вважають «Гайдамаки» Тараса Шевченка, але більшість дослідників називають «Марусю Чурай» Ліни Костенко.

2. Доведіть, що історичний роман у віршах Ліни Костенко має дві сюжетні лінії. 3. Чому історична сюжетна лінія (визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького) «затінюється» любовною сюжетною лінією? 4. Знайдіть у сюжетній любовній лінії роману експозицію (пролог), зав'язку, кульмінацію, розв'язку і післямову.

Підсумуйте прочитане. 1. Пригадайте, що ви знали про Марусю Чурай раніше й розкажіть, як змінилося ваше уявлення про піснетворку після прочитання роману Ліни Костенко. 2. Які з персонажів роману «Маруся Чурай» є історичними особами? 3. Прокоментуйте оцінку Марусею своїх батьків: «*Звела їх доля, наче в нагороду / За те, що мали незглибимі душі*». 4. Який зміст Євген Маланюк вкладав у термін «малоросійство»? Хто з персонажів роману «Маруся Чурай» вражений бацією «малоросійства»? 5. З'ясуйте основні мотиви віршованого роману.

Поміркуйте. 1. З якими історичними романами в українському красному письменстві можна порівняти «Марусю Чурай»? 2. Як ви розумієте життєву максиму Чураївни: «*Я чекаю не кого, а месника. / Я ж лицаря чекаю, козака*». 3. Доведіть, що головною героїнею роману є народна піснярка Маруся Чурай і навколо цього образу вибудовується і сюжет, і композиція твору. 4. Проаналізуйте такі думки Бобренчихи і дайте їм справедливую оцінку: «*Та й те сказати — що вона співає? Сама собі видумує слова. / Таких дівок на світі не буває, / хіба для цього дівці голова? / Які там «Засвіт встали козаченьки»? / А цілий полк співає. Дивина. / Це щось для дівки, сину, височенько. / Не вірю, щоб складала це вона*». 5. Які риси характеру Чураївни ви хотіли б розвинути у собі? 6. Складіть психологічний портрет Мартина Пушкаря. 7. Порівняйте сім'ї Марусі Чурай і Галі Вишняківни, зробіть висновки про вплив виховання на характери дівчат. 8. Чи відповідає Орихна вашому уявленню про україн-

ську турботливу матір, дружину, дбайливу господиню? Аргументуйте свою відповідь цитатами з роману. 9. Всебічно проаналізуйте образ Ганни Чураїхи. Чим вас приваблює ця героїня? Чи може така жінка й нині бути взірцем для наслідування? 10. Наведіть приклади афористичності мови роману. 11. Чому роман «Маруся Чурай» вважають найпомітнішим явищем в українській літературі другої половини ХХ століття?

Робота в парах. 1. Зіставте і порівняйте образи Гриця Бобренка та Івана Іскри, дібравши цитати з твору, що свідчать про певні риси характеру героїв, та записавши в зошитах у таблицю:

Персонажі	Риси характеру	Цитати
Гриць Бобренко		
Іван Іскра		

2. Зробіть порівняльну характеристику Марусі Чурай і Галі Вишняківни. Як саме портретні деталі підкреслюють певні людські якості цих героїв? З'ясуйте, як у цих образах втілено роздуми Ліни Костенко про жіночу долю, про роль і місце жінки в сім'ї та державі.

Мистецька скарбниця. 1. Якою постає Маруся Чурай з картини Валентина **Задорожного** (с. 280)? Чи такою ви уявляли легендарну піснярку? Чому Марусю Чурай називають голосом, символом України? Наведіть відповідну цитату з роману Ліни Костенко. Знайдіть образи-символи на картині, поясніть їхнє значення. 2. Образам матерів у романі «Маруся Чурай» Ліна Костенко надає особливого значення. Розгляньте та опишіть «Портрет літньої селянки» (с. 291) **Опанаса Рокачевського**. Який настрій жінки відтворив художник? Чи можна саме такою уявити матір Марусі? А матір Грицька? Свої відповіді належно аргументуйте. 3. Розгляньте на II форзаці картину **Галли Чупракової-Казакової** «Весна». Опишіть змальовану дівчину, передайте її настрій. Які куці бувають поряд? До якого з віршів Ліни Костенко ця картина може слугувати ілюстрацією?

Творче завдання. Напишіть твір-мініатюру «Нерівність душ — це гірше, ніж майна!» (Ліна Костенко).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Брюховецький В. Ліна Костенко: Нарис творчості. — К., 1990.
 Клочек Г. Ліна Костенко: Біографія. Вибрані поезії. «Маруся Чурай». Інтерпретація творів. — Кіровоград, 1999.
 Панченко В. Самотність на верхів'ях // Дивослово. — 2005. — № 3.

Перевірте себе.

І рівень. Виберіть одну правильну відповідь:

- Ліна Костенко народилася: а) у Києві; б) у Ржищеві; в) у Фастові; г) у Вишневому.
- Першою збіркою поезій Ліни Костенко є: а) «Проміння землі»; б) «Мандрівки серця»; в) «Вітрила»; г) «Зоряний інтеграл».
- Лейтмотив зради й вірності в коханні Ліна Костенко художньо втілила у творі: а) «Українське альфреско»; б) «Страшні слова, коли вони мовчать»; в) «Маруся Чурай»; г) «Мій перший вірш написаний в окопі».
- За кордоном Ліну Костенко відзначено премією: а) Данте Аліґ'єрі; б) Вільяма Шекспіра; в) Адама Міцкевича; г) Франческо Петрарки.

5. Ілюстрації до подарункового видання роману «Берестечко» Ліни Костенко намалював український художник: а) Юрій Камішний; б) Іван Марчук; в) Сергій Якутович; г) Феодосій Гуменюк.

6. У 2011 році вийшла збірка віршів Ліни Костенко, яка називається: а) «Вітрила»; б) «Річка Геракліта»; в) «Княжа гора»; г) «Зоряний інтеграл».

II рівень. Знайдіть дві й більше правильних відповідей серед запропонованих.

1. Перу Ліни Костенко належать драматичні поеми: а) «Берестечко»; б) «Дума про братів неазовських»; в) «Скіфська одіссея»; г) «Сніг у Флоренції»; г) «Над берегами вічної ріки».

2. Історичними романами Ліни Костенко є: а) «Маруся Чурай»; б) «Скіфська одіссея»; в) «Берестечко»; г) «Дума про братів неазовських»; г) «Сніг у Флоренції».

3. Яскравими персонажами роману «Маруся Чурай» є: а) Орихна Бобренчиха; б) Іван Іскра; в) мандрівний дяк; г) Мартин Пушкар; г) Григорій Многогрішний.

4. Основними ознаками історичного роману у віршах є: а) історична концепція; б) єдність ліричного, епічного й драматичного; в) віршова форма; г) інтригуюча назва; г) несподівана розв'язка.

5. Борцями за українську незалежність у романі «Маруся Чурай» виступають: а) Семен Капканчик; б) Ромашко Струк; в) Мартин Пушкар; г) Іван Іскра; г) Вишняк.

6. Персонажами роману «Маруся Чурай» є історичні особи: а) Богдан Хмельницький; б) Северин Наливайко; в) Павло Павлюк; г) Яків Остриця; г) Ярема Вишневецький.

7. Особливостями поетичного стилю Ліни Костенко є: а) філософічність; б) публіцистичність; в) інтелектуалізм; г) історизм мислення; г) громадянський і патріотичний пафос.

8. У романі «Маруся Чурай» є афористичні рядки: а) «Не допускай такої мислі, / що Бог покаже нам неласку. / Життя людського строки стислі. / Немає часу на поразку»; б) «Усі держави б'ються між собою. / Ми ж за державу билися своєю»; в) «Усі віки ми чуєм брязкіт зброї, / були боги в нас і були герої, / який нас ворог тільки не терзав! / Але говорять: «Як руїни Трої» / Про Київ так ніхто ще не казав»; г) «Нерівня душ — це гірше, ніж майна!»; г) «Ця дівчина не просто так, Маруся. / Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа».

III рівень. На основі біографії і прочитаних творів Ліни Костенко письмово спростуйте або доведіть одну з тез: а) «Людина в щасті рівна богові» (Сафо); б) «Ідею емансипації, духовного розкріпачення жінки несе в собі Маруся Чурай — хранителька національних оберегів, інтелектуальна і незалежна жінка. В її образі втілено кращі риси жіноцтва — багату духовність, співучість, ліризм, романтичну вдачу і незалежність натури, що засвідчують незнищенність національного духу» (Григорій Семенюк).

Василь Стус (1938—1985)

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденим і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь...

(Василь Стус)

Василь Стус — великий українець і великий поет ХХ століття. Його творчість навіки вписана в новітню поезію та історію України, і не тільки тому, що він повторив трагічну долю Тараса Шевченка, Павла Грабовського, митців «Розстріляного відродження», переслідуваних російською царською і радянською імперіями. Як і вони, Стус став символом незнищенності людського духу, національної гідності і мистецького самоствердження попри всі заборони, переслідування, арешти, заслання, тюрми й табори. Органічно національний і самобутній поет Василь Стус відтворив найприкметніші риси своєї доби. Він успадкував і синтезував глибинні народні джерела художнього образотворення, водночас спираючись на світову модерну поезію і філософію екзистенціалізму.

«А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі» (Василь Стус)

Василь Семенович Стус народився на Святвечір, 6 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району Вінницької області в родині селянина. Переслідуваний владою батьки в 1940 році переїхали на Донбас, де у злиднях минули дитинство та юність Василя. Багато читав: велике враження на хлопця справив «Мартін Іден» Джека Лондона («світ мені перевернувся»), у 5—6 класі знав напам'ять всього «Кобзаря» Тараса Шевченка. Марив музикою, і за відмінне навчання у 7 класі батько купив Василеві гітару. Підліток захопився творчістю й особистістю **Бетховена**: «Які пречудові його сонати! І яка це була людина! Все життя — в горі, в нещасті, в муці — і він — один проти цього світу — пермагає!» Тобто не поступається напасникам, а йде напролом: «або світ прийме таким мене, як я є, як мене породила мати — або вб'є, знищить мене». Ці зізнання поета характеризують світ, в якому формувався його мужній характер, прометеївська наполегливість і стоїцизм. За всіх лихих обставин вистояти, бути самим собою, не втратити людської й національної гідності — це був

девіз Василя Стуса. У 9 класі прочитав поему «Мойсей» Івана Франка, під впливом якої вирішив бути літератором. Середню школу в Донецьку юнак закінчив із срібною медаллю.

У 1954—1959 роках Стус навчався в Донецькому педагогічному інституті, відвідував літературну студію. Його дуже бентежило неповноцінне функціонування української мови у Донбасі. Тому, закінчивши інститут, Василь Семенович поїхав працювати вчителем української мови і літератури «на справжню Україну» — Кіровоградщину. В цьому ж році у «Літературній газеті» від 22 листопада оприлюднив першу добірку віршів з передмовою Андрія Малишка. Був призваний до війська. Після служби в армії, де «вірші, звичайно, майже не писалися», Стус вчителював у містечку Горлівка на Донбасі, а також працював літредактором у газеті «Соціалістичний Донбас» (1961—1963). У листі до Малишка за грудень 1962 року він розмірковував про русифікацію Донбасу. Поет закликав рятувати Україну від духовного знищення й денационалізації українського народу. Його думки співзвучні ідеям знаменитої праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965). Василь Стус як митець, громадський діяч органічно вливається в рух шістдесятників.

З 1963 року розпочинається київський період життя і творчості Стуса. Він вступив до аспірантури Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, працював над дисертацією «Джерела емоційності художнього твору (на матеріалі сучасної прози)». Поет підготував і подав до видавництва «Молодь» збірку «Круговерть», оприлюднив ряд поетичних добірок у журналах «Дніпро», «Донбас», «Жовтень», виступав з літературно-критичними статтями, перекладами з Гете, Рільке, Лорки, відвідував Клуб творчої молоді, спілкувався з шістдесятниками Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Аллою Горською, Романом Корогодським, В'ячеславом Чорноволом, Галиною Севрук, Лесем Танюком, Михайлиною Коцюбинською. Це були національно свідомі молоді інтелігенти, які, за словами Михайлини Коцюбинської, відверто «протиставили себе тоталітарному режимові з його політикою денационалізації і придушення прав людини, культивуванням провінційності й меншовартості української культури».

У вересні 1965 року Стуса відраховують з аспірантури. Приводом для звільнення був його виступ у кінотеатрі «Україна» під час прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова, коли поет заявив про серпневі арешти української інтелігенції і приховування цього факту від громадськості. Він був змушений працювати будівельником, кочегаром, інженером з технічної інформації, але скрізь його звільняли без будь-яких

пояснень. За «інакодумцем» пильно стежили спецслужби. У 1966 році заборонили друкувати збірку «Круговерть». До друку не пропускали жоден твір опального митця, хіба що друзі допомагали публікувати Стусові переклади з лірики Гете і Лорки під псевдонімом Василь Петрик. Проте Стус інтенсивно працював як літературознавець, зокрема підготував статті про творчість Генріха Белля, Бертольда Брехта, Володимира Свідзинського, ґрунтовну працю про Павла Тичину «Феномен доби». З проникливою влучністю Стус аналізує причини й наслідки трагедії геніального поета в умовах тоталітарного суспільства, зміління таланту митця в атмосфері ідеологічного тиску.

У серпні 1972 року Стуса разом із письменниками Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком, Ігорем та Іриною Калинцями було арештовано. 7 вересня 1972 року Київський обласний суд засудив поета до п'яти років виправних робіт у таборах (Мордовія) і трьох років поселення (Колима). У відкритому листі «Я обвинувачую» (1975) Стус викриває радянську репресивну машину, яка нищила український народ. У зверненні до Президії Верховної Ради СРСР (1976) він розвінчав так званий «склад злочину»: «Я боровся за демократію — це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад; моя любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури кваліфікувалися як націоналізм».

Повернувшись до Києва наприкінці 1979 року, Стус стає активним учасником дисидентського руху, не припиняє боротьби у складі переслідуваної Гельсінської спілки. Водночас поет натхненно пише вірші, перекладає. Оскільки творів Стуса не друкують в Україні, він змушений випускати свої збірки в зарубіжжі, де сприймають їх із захопленням. Радянська влада не прощає поетові духовної незалежності й захисту гуманістичних принципів життя. Через вісім місяців Стуса заарештували й засудили до п'ятнадцяти років позбавлення волі: десяти років таборів особливого режиму і п'яти — заслання. На захист Стуса виступив відомий німецький письменник Генріх Белль. Полегшити долю політ'в'язня намагався російський академік Андрій Сахаров, який у жовтні 1980 року звернувся із заявою до світової громадськості, учасників Мадридської наради для перевірки виконання Гельсінських угод. Та влада була немилосердною. Другий строк митець відбував у Пермських таборах. Життя Стуса тут було нестерпним: постійні карцери, хвороби, утиски табірної адміністрації, конфіскація листів до рідних, а головне — поет не мав змоги передати жодного вірша на волю, адже все написане в таборі у нього відбирали і знищували, як, скажімо, збірку «Птах душі». В умовах неволі поет писав філософську лірику. Володіючи німецькою, французькою та англійською мовами,

перекладав твори *Артюра Рембо*, *Поля Верлена*, *Шарля Бодлера*, *Ред'ярда Кіплінга* та інших. Українського поета-політ'язня *Генріх Белль* висунув у 1985 році на здобуття Нобелівської премії. Але її присуджують тільки живим. Василеві Семеновичу діждатися того світлого дня не довелося... Адміністрація табору особливо жорстоко ставилася до поета. Василь Стус, протестуючи, оголосив у карцері сухе голодування. З вересня 1985 року зупинилося його мужнє серце. Поховали поета в безіменній могилі на табірному цвинтарі. 19 листопада 1989 року відбулося перепоховання Василя Стуса та його побратимів *Юрія Литвина* й *Олексія Тихого* у Києві на Байковому кладовищі. Посмертно митець удостоєний Шевченківської премії.

Минають роки, а громадянський і творчий подвиг Василя Стуса завжди є прикладом того, як потрібно любити Вітчизну. *«Голови гнути я не збирався, — писав поет, — бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь якого я мушу обставати до загиби»*. Тоталітарний режим виявився безсилим перед любов'ю до українського народу і незламністю духу митця, який морально й духовно переміг антилюдяні обставини буття.

Поезія як «дорога болю»

Василь Стус як поет формувався під впливом творів *Тараса Шевченка*, *Павла Тичини*, поезії «Розстріляного відродження», водночас враховував досягнення західноєвропейської лірики ХХ століття, яку читав в оригіналі. Поет захоплювався новітніми течіями у філософії. Улюбленими філософами Стуса були французькі екзистенціалісти й митці *Жан Поль Сартр*, *Альбер Камю*. Це й визначило його поетичний світ, зумовило світосприймання й мислення. За кордоном побачили світ поетичні збірки Стуса «Зимові дерева» (Брюссель, 1970), «Свіча в свічаді» (Мюнхен, 1977), «Палімпсести» (Мюнхен, 1986). На Батьківщині твори поета поширювалися через самвидав.

Дебютна збірка *«Круговерть»* засвідчила непересічний талант митця, який прагнув пізнати незвідані горизонти життя, відшукати своє місце у ньому, щоб *«упасти зерням в рідній борозні»*. Ця збірка по-тичининськи сонцесейна, сповнена життєрадісних мотивів. Автор захоплюється красою й гармонією світу, сповідує високі ідеали. Вони визначаються критеріями добра, справедливості, любов'ю до народу й України: *«Коли ти вірити в добро не звик, то віруй в землю»*. Антеївський зв'язок з рідною землею надихає молодого митця. Збірка окреслила характер художніх шукань поета: метафоричність, інтелектуалізм, карбованість слова, напруженість і тонкість почуттів у моделюванні образу, уміння філософськи осмислити життєві реалії.

Друга збірка поезій *«Зимові дерева»* в Україні за життя митця не вийшла друком. Як і попередня, вона відбивала світорозуміння шістдесятників: заперечення духовної, інтелектуальної задухи й трагічне прозріння (*«Отак живу: як мавпа серед мавп»*), історіософські візії долі України (*«Сто років, як сконала Січ»*), пошук гармонії у світі (*«У цьому полі, синьому, як льон»*). Бентежний погляд на світ і на себе, поєднання шляхетних поривань душі з розчаруваннями, самовипробування й інтимність почуттів, жорстокість сьогодення, глибокі міфологічні натяки і грікі історичні реалії — тематичні лінії збірки Стуса. Улюбленими жанрами митця стають лірична медитація, що вбирає у себе деякі ознаки елегії, іронічного оповідання й сатири, вірш-сповідь, ліричний образок, етюд. Ціннісно-сміслові символи й знаки авторового переживання часу відбивають світ у всій повноті й окреслюють самототожність ліричного героя, який прагне до самопізнання. Але в тоталітарній суспільній системі це каралося, бо вияв індивідуально-неповторного оцінювали як ворожий, як заперечення радянського колективізму. «Зимові дерева» влада заборонила, але збірка вийшла в 1970 році за межами України.

Тяжкі життєві випробування не зламали поета. Він прагнув жити, попри грікі обставини, високими духовними ідеалами, розвивати свій талант. У 1970 році Стус скомпонував третю поетичну збірку *«Веселий цвинтар»*, яка є новим етапом у творчих пошуках митця. Назва збірки — оксиморон, що поєднує контрастні за значенням поняття і виростає до символу. Поет демонструє серію сюрреалістичних портретів, сатиричних і гротескних образів, притч, показуючи абсурдність дійсності, доводячи, що радянське суспільство в часи «застою» перетворилося на театр абсурду, де *«орденоносний пес»* із виставки собак цінується вище за людину: *«Я був у натовпі. Я був ніким»*. У цьому театрі абсурду, світі навиворіт, підмінено поняття й ідеали, людину нівельовано: *«чоловік з кокардою на кашкеті»* показує п'ятак замість сонця і пропонує гратися у щастя, якого немає, щоб у такий спосіб заповнити духовну пустку (*«Ось вам сонце...»*). Проте ліричний герой Стуса переборює замкнене коло людського животіння, долає його абсурдність, віднаходячи свою внутрішню свободу.

Вершиною творчого доробку Стуса стала збірка поезій *«Палімпсести»* (1986), назва якої символізує безсмертність подвигу творця, незнищенність мистецького слова (палімпсестами у давнину називали пергамент, на якому стертий первісний текст не зникав, прочитувався за новим текстом). Так стирали історичну пам'ять українського народу його напасники, але вона знову й знову відроджувалась. Його дух до волі

й державності був непереможним. Збірка творилася в умовах ув'язнення, адже рукописи забиралися, навіть спалювалися. Часто поезії потрібні було відновлювати з пам'яті. «Починати завжди все спочатку — то Сізіфова праця, яку я маю доконувати», — писав Стус.

Незважаючи на переслідування, судові процеси, табори та заслання, Василь Стус пройшов свою «дорогу болю», став вище за трагічні обставини і смерть: «Впаду і знову підведу, на ліктях зіпнусь». Книга Стуса порушує важливі філософські, етичні й духовні проблеми буття людини в сучасному світі, відбиває складну гаму почуттів ліричного героя, сумнівів, утверджень і заперечень духу. Поет заторкує проблеми життя і смерті, вибору людини, її моральної відповідальності за скоєне зло. За мистецькою силою і вагомістю у національному духовному бутті нашого народу «Палімпсести» — одна із найкращих поетичних книжок ХХ століття.

«Моя душа запрагла неба» (Василь Стус)

Духовність і гуманізм, стоїцизм і екзистенціалізм — важливі риси лірики Василя Стуса, що визначають його художній світ. Так, поезія «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе» — своєрідна поетична декларація митця. Він перебуває в стані екзистенційного вибору, у пошуках світла, добра і краси, загалом справедливості. Ліричний герой звертається до «добра і правди віку», зізнається у своїх духовно-етичних домаганнях правди, хоча на його шляху виникає «сто звірів». Попри всі хитання і перешкоди, він вибирає духовну висоту, що символізує небо: «Моя душа, запрагла неба, / в буремнім леті держить путь на стовп / високого вогню, що осіяний / одним твоїм бажанням». Як колись у поетів-романтиків, душа героя Стуса поривається в незвідані світи, в екзистенційну свободу, «туди, де не ступали ще людські сліди, з щовба на щовб, аж поза смертні хлані людських дерзань». «Щовб» — це шпиль гори, що символізує височінь духовних прагнень героя. Він намірився не зійти з обраного шляху добра і правди, а тому каже собі: «не спиняйся, йди. / То — шлях правдивий. Ти — його предтеча». В цьому виявляється стоїцизм ліричного героя Стуса.

Стоїцизм (грец. — stikos — портик в Афінах, де була школа стоїків) — одна із течій філософії в добу античності. Стоїки ставили мету: досягти душевного спокою, духовної незворушності, бути мужніми і стійкими під час життєвих випробувань.

Стоїцизм — основна риса ліричного героя Василя Стуса. Ідея стоїцизму, подолання страху перед смертю і випробуваннями долі проймає вірш «Господи, гніву пречистого». Ліричний герой просить Бога допомогти йому встояти у тяжких фі-

зичних і душевних випробуваннях. За жанром твір — медитація, зокрема такий її різновид, як віршова молитва. У її основу покладено канон, запропонований християнським богословом VIII століття Іоаном Дамаскіном, як «сходження розуму до Бога, прохання потрібного в Бога». Герой Стуса звертається до Всевишнього з проханням не осудити його за глибоку віру і надію, бо утверджує безсмертя людського духу: «Господи, гніву пречистого / благаю — не май за зле. / Де не стоиму — вистою. / Спасибі за те, що мале / людське життя, хоч надією / довжу його в віки». Ліричний герой прагне не загубити у тяжких випробуваннях своєї самототожності, неповторності своєї долі, а відтак — духовності, стоїцизму. Він зізнається Господові: «Думою тугу розвію, / щоб був я такий, / яким мене мати вродила / і благословила в світи. / І добре, що не зуміла / мене од біди вберегти». Герой-в'язень Стуса уподібнюється Шевченковому героєві, який, перебуваючи на засланні, заявив: «Караюсь, мучусь, але не каюсь».

У його ліриці органічно поєдналися інтелектуальна напруга, глибока образність, екзистенціальне розуміння життя. У художньому світі поета завзято змагаються добро і зло, його душа болісно реагує на людські страждання й горе. Він замислюється над сутністю людського буття, свого місця у житті: «Як вибухнуть, щоб горіть? / Як прохопитись чорнокриллям / Під сонцем божевільно-білим? / Як бути? Як знебути? Як жити?» («Біля гірського вогнища»).

Вірш «Мені зоря сіяла нині вранці» — за жанром медитація, міркування ліричного героя над своєю долею, яку уособлює зоря. Вона перегукується з попередньою поезією, зокрема образом матері, яка в цій поезії нагадує Богоматір. Автор вибрав поступально-кільцеву композицію, за допомогою якої концентрує гаму почуттів ліричного героя, його роздуми, викликані образом ранкової зорі. Обрамлення ліричного сюжету утворює своєрідну рамку і тісно пов'язується з внутрішніми мотивами розвитку оповіді героя. Образ зорі наповнюється багатозначним смислом. У народній міфології він асоціюється з образом коханої, дружини, долі. У Стуса образ зорі асоціюється із народженням Ісуса Христа та його терновим шляхом: «Ота зоря — то тільки скалок болю, / що вічністю протягий, мов огнем. / Ота зоря — вістунка твого шляху, / хреста і долі, ніби вічна мати,

Микола Стороженко.
Син Божий

Микола Шевчук. «Я ж тебе купала гіркими сльозами»

/ вивищена до неба». Зоря, що уособлює Божу Матір, прощає в'язню — борцю за правду — хвилини розпачу. Ліричний герой розглядає ситуацію в екзистенційному вимірі: вічна мати «дає наснагу віри, що далекий всесвіт / почув твій тьмянний клич, але озвався / прихованим бажанням співчуття / та іскрою високої незгоди». Митець у ключі філософії екзистенціалізму подає духовно-стоїчну модель поведінки: «бо жити — то не є долання меж, / а навикання і самособою наповнення / Лиш мати — вмє жити, / аби світитися, немов зоря». Щоб відтворити складні питання буття, поет вдався до **білого вірша**, тобто неримованого вірша з

чіткою ритмікою. Поезія «Мені зоря сіяла нині вранці» написана п'ятистопним ямбом, але рими відсутні.

У вірші «**О земле втрачена, явися**» теж відтворено поетичний образ України. Це — щира розмова сина з рідною землею, далекою і втраченою. Обрамлення підсилює тужливі настрої поета: «**О земле втрачена, явися — / бодай у зболеному сні! / І лазурово простелися / і душу порятуй мені**». У «**зболеному серці**» українського патріота незгасним образом сяє рідна земля, допомагаючи йому винести тяжкі табірні випробування. Світлі спогади про дитинство і юність складають основну частину поезії, окреслюють чарівний світ природи та буття ліричного героя.

«**Як добре те, що смерті не боюсь я**». За жанром це — медитація, яка увійшла до збірки «Час творчості» (1972). «Ця збірка, — писав син митця, літературознавець **Дмитро Стус**, — є своєрідним хронографом буття поета в межовому стані. Арешт Василя Стуса 13 січня 1972 року гранично загострив проблему вибору: з ким ти? як бути? як жити далі?». Поезія «Як добре те, що смерті не боюсь я» — не твір-декларація, а філософська медитація, в якій висловлено глибокі почуття й екзистенціальні роздуми автора. Складні життєві випробування спонукали його до пошуків сенсу буття як заперечення світу зла й насильства над людиною, подолання фальшивих цінностей. Він свідомий, що йде важкою дорогою на Голгофу, вказаною духовним подвигом Ісуса Христа, і йде свідомо, без нарікань на долю: «**Як добре те, що смерті не боюсь я / і не питаю, чи тяжкий мій хрест, / що перед вами, судді, не клонюся / в передчутті недовідомих верств**». Перед поетом відкрилася нова грань дійсності — шлях до само-

заглиблення й духовної незалежності. Антигуманний світ виявився безсилим перед стоїцизмом поета. Мовлення ліричного героя розважливе й щире. Це голос мужньої людини, громадянина, в'язня совісті, адже він «**жив, любив і не набрався скверни, / ненависті, прокльону, каюття**». Оскільки герой перебуває «**в передчутті недовідомих верств**», тобто усвідомлює перехідний і проміжний характер людського буття, то він, подолавши страх, здійснює вибір. Герой долає зовнішні атрибути існування і переходить у внутрішню, духовну форму буття. Саме вона дає йому волю до життя, бажання протистояти випробуванням долі.

Як і французькі екзистенціалісти, Стус трактує смерть як вищу, суто духовну форму існування людини, що дорівнюється вічності. Такими вічними цінностями для поета були Україна і її народ. Тому свою духовну форму буття, свою творчість і героїчний подвиг він присвячує їм: «**Народе мій, до тебе я ще верну, / як в смерті обернуся до життя / своїм стражденним і незлим обличчям. / Як син, тобі доземно уклонюсь / і чесно гляну в чесні твої очі / і в смерті з рідним краєм поріднюсь**».

Подібні заповіді звучали в поезії **Тараса Шевченка**, **Олени Теліги**, **Євгена Маланюка**, **Василя Симоненка**. Такою великою ціною кращі сини й дочки українського народу платили за його духовне воскресіння й незнищенність.

Василь Стус здійснив життєвий і творчий подвиг, подолавши антилюдяні обставини. У протистоянні тоталітарним силам поет вибудував себе як особистість нового типу, явив високі зразки інтелекту, духовних і мистецьких осяянь. Він спізнав і відбив у своїх поезіях найвищі поривання людського духу. Митець творив високохудожню лірику, синтезуючи почуття і думку, слово й образ. Як лірик Стус відкрив нові форми поетичного вираження, сміливо поєднав символічність образу, іронію, гротеск і ліризм, мелодійність та багатозначність слова, поетику сюрреалізму, абсурду, притаманну сучасній світовій поезії. Пройдуть століття, а нові й нові покоління дивуватимуться, як у нелюдських умовах радянської в'язниці поет зумів створити справжні шедеври лірики, піднісши її на нові естетичні горизонти й посівши гідне місце у світовій літературі.

Словникова робота. Пригадайте з попередніх класів визначення термінів: *метафора*, *метонімія*, *синецдоха*. Знайдіть їх приклади у віршах Стуса та з'ясуйте художню функцію.

Підсумуйте прочитане. 1. Що вас схвилювало в життєвій долі Василя Стуса? 2. У яких умовах формувалася світогляд молодого поета? 3. Схарактеризуйте його київський період життя і творчості. 4. Як поведився Стус під час арешту в серпні 1972 року? 5. Які збірки поета були заборонені? Де вони побачили світ? 6. Чому влада переслідувала Стуса? Хто з відомих світових діячів культури підтримував політв'язня радянських

концтаборів? 7. Які жанрові різновиди лірики наявні в творчому доробку митця? 8. Сформулюйте життєве і творче кредо Василя Стуса.

Поміркуйте. 1. Про що свідчить виступ Василя Стуса під час прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків» *Сергія Параджанова*? Як це вплинуло на долю митця? 2. Чому поет, повернувшись у 1979 році із заслання, долучився до дисидентського руху? 3. Як ви оцінюєте факт висунення *Генріхом Беллем* Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії? З яких причин український поет не став лауреатом цієї премії? 4. Як ліричний герой Стуса долає антилюдяні умови життя? Яке значення для нього має ідея філософів-екзистенціалістів: «*бо жити — то не є додання меж, / а навикання самособою наповнення?*»

Аналізуємо твір. 1. Чим вам імпонує поезія «*Як добре те, що смерті не боюсь я?*» Яка її тема та ідея? Які екзистенційні питання порушує Стус? Як побудовано твір? 2. Простежте розвиток ліричного сюжету у вираженні провідних мотивів. З якою метою автор звертається до образів *тяжкого хреста, суддів*? У чому виявляється діалогізм твору? 3. Чому антигуманний світ виявився безсилим перед високим духом і стоїцизмом ліричного героя? Прокоментуйте пророчі слова поета: «*Народе мій, до тебе я ще верну, / і в смерті обернуся у життя*». Схарактеризуйте образ ліричного героя твору.

Робота у групах. 1. Об'єднайтеся у 3 групи, виконайте по одному завданню. Які мотиви поезій «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе», «Мені зоря сіяла нині вранці», «Господи, гніву пречистого...»? Схарактеризуйте образність, особливості віршування, функції художніх засобів.

Мистецька скарбниця. Розгляньте та опишіть картини *Миколи Стороженка* «Син Божий» (с. 301) і *Миколи Шевчука* «Я ж тебе купала гіркими сльозами» (с. 302). Пригадайте, із якого вірша Стуса рядки «*Ота зоря — вістунка твого шляху, / хреста і долі, ніби вічна мати, / вивищена до неба*»; «*Лиш мати — вміє жити, / аби світитися, немов зоря*», прокоментуйте їх. Якими мотивами вони співзвучні з картинами Стороженка і Шевчука?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Коцюбинська М. Поет // Стус В. Твори: У 4 т. — Львів, 1994.

Нартова Л. Василь Стус. Поетична спадщина: Посібник для 11 класу. — Харків, 2009.

Не одлюбив свою тривогу ранню. Василь Стус — поет і людина: спогади, статті, листи, поезії. — К., 1993.

Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. — К., 1992.

Перевірте себе.

I. Виберіть один правильний варіант відповіді:

1. Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії висунув: а) Андрій Сахаров; б) Генріх Белль; в) Луї Арагон; г) Андре Моруа.
2. Василь Стус дебютував збіркою: а) «Свіча в свічаді», б) «Зимові дерева», в) «Веселий цвинтар»; г) «Круговерть».
3. У назві збірки «Веселий цвинтар» поетом використано троп: а) метафору; б) гіперболу; в) оксиморон; г) іронію.
4. Головна ідея збірки «Палімпсести»: а) заклик до опору режиму; б) звеличення безсмертя подвигу творця; в) прославлення краси

мистецтва; г) утвердження незнищенності мистецького слова.

5. Головною ідеєю поезії «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе» є: а) утвердження духовно-етичних норм життя; б) пошуки правди; в) прославлення стоїцизму ліричного героя; г) романтичний ідеал неба.

6. Поезія «Господи, гніву пречистого» належить до жанру: а) пісні; б) балади, в) притчі; г) медитації.

7. У двох рядках поезії «*Посоловів од співу сад, / од солов'їв і од надсад*» художню функцію милозвучності виконують: а) тавтологія; б) асонанс і алітерація; в) метафора; г) іносказання.

8. У вірші «Мені зоря сіяла нині вранці» поет застосував композицію: а) лінійну; б) часову; в) поступально-кільцеву; г) пунктирну.

9. Вірш «Мені зоря сіяла нині вранці» написано: а) дактилем; б) білим віршем; в) анапестом; г) хореєм.

10. За жанром вірш «Як добре те, що смерті не боюсь я» Василя Стуса — це: а) елегія; б) послання; в) медитація; г) сонет.

11. У назві вірша Стуса «Ніч блукає, наче кінч стриножений» використано засіб: а) антитезу; б) метафору; в) оксиморон; г) обрамлення.

II. Виберіть два чи більше правильних варіантів відповідей:

1. Василь Стус відбував покарання у таборах: а) на Соловках; б) у Мордовії; в) на Колими; г) у Сибіру.

2. У поезії «У цьому полі, синьому, як льон» перед ліричним героєм постає мета: а) вирішити екзистенційну проблему вибору; б) вистояти перед силами зла; в) примиритися з неволею; г) знайти свою самотождність і самоствердитись у житті.

3. У вірші «Як добре те, що смерті не боюсь я» ліричний герой прагне: а) піднятися над світом зла і кривди; б) подолати фальшиві цінності; в) вибрати дорогу на Голгофу, не нарікаючи на долю; г) утверджувати вічні цінності — Україну та її народ.

4. В уривку «*Народе мій, до тебе я ще верну, / як в смерті обернуся до життя / своїм стражданням і незлим обличчям. / Як син, тобі доземно уклонюсь / і чесно гляну в чесні твої очі / і в смерті з рідним краєм поріднюсь*» є засоби: а) метафора; б) епітет; в) порівняння; г) тавтологія.

5. Основними рисами лірики Василя Стуса є: а) гуманізм; б) інтернаціоналізм; в) стоїцизм; г) екзистенціалізм.

6. Художній світ в уривку з вірша Стуса «*На колимським морозі калина / зацвітає рудими сльозами. / Неосяжна осонцена днина, / і собором дзвінким Україна / написалась на мурах тюрми*» твориться за допомогою: а) авторських неологізмів; б) оксиморону; в) метафор; г) епітетів.

7. У поезії «На колимським морозі калина» Україна змальовується за допомогою образів: а) калини; б) сонячної днини; в) дзвінкого собору; г) холодного сибірського простору.

8. Образ коханої у віршах «У порожній кімнаті», «Весняний вечір», змальовується за допомогою: а) фольклорних образів; б) монологу; в) портрету.

9. Основні мотиви інтимної лірики Стуса такі: а) обоження коханої; б) самозречення милої; в) звеличення сильної духом особистості; г) екзистенційні питання буття.

III. Письмово доведіть або спростуйте одну з тез: «Поетичне слово стало причиною Стусової біди. Воно віддячилося йому тим, що додало сили і гордості за найтяжчих умов» (*Іван Дзюба*); «Василь Стус вів пошевченківськи безоглядну розмову з Україною — на це дали йому право його любов і його страждання за неї» (*Іван Дзюба*).

Українська проза другої половини ХХ століття

Художня проза цього періоду — самобутній культурно-національний феномен — відзначається тематичним, жанровим та стильовим оновленням. Вона відобразила неповторний український світ, менталітет народу, його людинолюбність, відбила етико-моральні, духовні цінності нації, несучи у собі життєву свіжість проблематики, образної системи. Прозаїки останньої третини ХХ століття вдавалися до новітніх засобів змалювання життя. У цей період виник новий жанровий різновид *доцентрового*, тобто *центроподійного роману*, в якому події ущільнюються до одного дня (*Павло Загребельний* «День для прийдешнього»). Митці вдаються до таких розповідних стратегій, як ретроспекція та пролепсис (забігання в майбутнє), до монтажної композиції, публіцистичних «вставок» («Білі хмари» *Олександра Сизоненка*). Розвивається *проблемний і поетично-метафоричний* роман («Правда і кривда», «Дума про тебе» *Михайла Стельмаха*). Їх пронизує гуманістична концепція людини: митці в епічних творах змальовують моральну стійкість героя, цільність його особистості.

Українська епіка 60—90-х років розвивалася в силовому естетичному полі *Олександра Довженка*: його оповідання і кіноповісті визначили характер художніх пошуків новелістів, повістярів, романістів («Людина і зброя» *Олеся Гончара*, «Вир» *Григорія Тютюнника*, «Дикий мед» *Леоніда Первомайського*). Естетика Довженка зумовила духовний потенціал образного мислення митців, увагу до національно виразних характерів, що несуть у собі загальнолюдські начала.

У цей період функціонували такі художньо-стильові течії в українській прозі.

1. *Аналітико-реалістична стильова течія* базувалася на традиціях української класичної літератури ХІХ століття (*Іван Нечуй-Левицький*, *Панас Мирний*, *Іван Франко*). До неї належали: *Ірина Вільде*, *Петро Панч*, *Андрій Головка*, *Улас Самчук*, *Григорій Тютюнник*, *Юрій Мушкетик* та інші. Для неї характерні: змалювання соціально зумовлених характерів, поєднання витонченого психологічного аналізу й увага до суспільно-філософських узагальнень; акцент на об'єктивності зображення людини і світу, висвітлення етико-моральних явищ крізь призму буденно-достовірного, правдоподібного виміру; багатогранність змалюваних характерів, розлогі описи; розповідь веде, як правило, наратор-усезнавець.

2. *Художньо-публіцистична стильова течія*, яку в ці десятиліття представляли *Юрій Смолич*, *Іван Багряний*, *Ігор Мурашов*, *Павло Загребельний*, *Віталій Коротич*, *Докія Гуменна*,

Володимир Яворівський. Прозаїки прагнули поєднати художність з публіцистичною патетикою. Їхні твори відзначаються гострою сюжетністю, вільним оперуванням часо-просторовими координатами розгортання дії. Митці вдавалися до різноманітних засобів художньої умовності, застосовували поетику гротеску, парадокса, гіперболи, умовності й документальної правдоподібності, складну композицію. Важливу функцію відіграють динамічний ритм, інтелектуальні дискусії. Виникає змішування вигадки з репортажем, синтез фантазії і вірогідності («День для прийдешнього» *Павла Загребельного*).

3. *Химерну стильову течію* започаткував *Олександр Ільченко* романом «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця», в якому змалював химерні пригоди, що відбувалися з характерником-диваком Семірозумом. Ця течія породила «химерну прозу», що базується на фольклорно-міфологічній, умовно-алегоричній, лірико-бурлескній, карнавальній-вертепній поетиці. У річищі цієї течії писали *Володимир Дрозд* («Ірій»), *Віктор Міняло* («На ясні зорі», «Зорі й оселідці»), *Василь Земляк* («Лебедина зграя», «Зелені млини»), *Євген Гуцало* (трилогія «Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий», «Приватне життя феномена», «Парад планет»), *Павло Загребельний* («Левине серце»). У творах Гуцала світ, герої сучасного українського села змальовані засобами химерності, де органічно поєднуються елементи реалістичні й фантастичні, широко застосовуються багатства народної мови. Його романи виткані на прислів'ях, приказках, фразеологізмах, доброзичливій іронії. «Левине серце» Загребельного написано на фольклорно-міфологічній основі. Автор вдається до художньої умовності, пародіювання, іскрометного гумору. Його сатиричне вістря спрямоване проти безпам'ятства, бюрократизму, оковамилювання. Цей пафос продовжили романи письменника «Вигнання з раю» (1985), а також «Південний комфорт».

4. *Лірико-романтична стильова течія*, яку започаткували *Юрій Яновський* й *Олександр Довженко*. До цієї стильової течії належали *Михайло Стельмах*, *Олесь Гончар*, *Леонід Первомайський*, *Василь Земляк*, *Євген Гуцало* та інші. Характерними ознаками її є захоплення героїчними народними характерами, ідеалізація простої людини, підкреслення незвичайного, титанічного в її вчинках, ліризм та експресія в змалюванні подій, емоційне переживання світу персонажами, відтворення найбільш емоційно піднесених моментів їхнього життя, романтичний пафос і пильна увага до фольклорних образів і символів, метафорична сконденсованість письма.

Найхарактернішим представником цієї течії був *Михайло Стельмах* (1912—1983). Особливості лірико-романтичної течії

Михайло Стельмах

розглянемо на прикладі роману Стельмаха «*Правда і кривда*». З'явився твір у часи хрущовської відлиги (1961), тож автор сміливо порушив актуальні проблеми буття людини й суспільства, засудив фашизм і сталінізм. Фольклорні образи правди і кривди супроводжують героїв роману, визначають їхню поведінку. Ігнорування гуманістичних норм життя в країні, процвітання доносительства, всесильність репресивних органів, безгосподарність, бюрократизм, бездуховність, — всі ці тогочасні проблеми митець сміливо

обговорює у романі. Проблема боротьби правди з кривдою набуває універсального змісту, адже це змагання точиться з давніх часів до наших днів. Романіст оперує всеохоплювальними образами-символами — Війна і Земля, Життя і Смерть, Правда і Кривда. Він розглядає буття як безперервну боротьбу правди і кривди, поетизує мужність і відвагу людини, що змагається зі злом, безкомпромісно служить людям. Письменник заперечує непереборну силу обставин.

У побудові роману Стельмах продовжує традиції *Андрія Головка* («Бур'ян»). Марко Безсмертний повертається з госпіталю у зруйноване війною рідне село і стикається з силами зла, долає їх, і перемагає Правда. Цій головній ідеї і підпорядкована структура роману. Хронологічно дія розгортається з кінця 1944 року до осені 1945 року. Але письменник охоплює події громадянської та Великої Вітчизняної воєн. З цією метою автор застосовує такі композиційні прийоми, як ретроспекцію, спогади героя про минуле (спогад Безсмертного про свою молодість, перше кохання, Степаниду й Оленку, несправедливе ув'язнення через донос Безбородька, участь у боях на фронті тощо), вставні новели (розповідь Григорія Задніпровського про нещасливе кохання, «*турецьку неволю*», участь у партизанському загоні), вставні епізоди (розповідь про героїчну смерть партизана Кульбабенка), сни. Ліричні відступи, хоч і не рухають романну дію, але розширюють погляд на дійсність, дають оцінку явищу. Важливу естетичну роль відіграють описи (портрети, інтер'єри, пейзажі), діалоги, внутрішні монологи, не власне пряме мовлення. Епілог роману — це щаслива розв'язка в особистому житті героїв, яка тільки приглушує трагічність часу, адже сталінізм, кривда ще не були подолані.

Жанровою ознакою твору є його *панорамність* — широке змалювання складної картини життя тодішнього суспільства. Сюжет роману є *концентричний*, тобто зображує ці події в

причиново-наслідкових зв'язках. Це дозволило письменникові ввести в романну дію значну кількість дійових осіб, висвітлити формування їхніх характерів. Отже, роман має *кілька сюжетних ліній*. *Центральною* є лінія життя і змагань Марка Безсмертного з кривою. Герой з односельцями бореться за відбудову колгоспу і щасливе життя, за утвердження в суспільстві гуманних принципів. Він захищає людей від кривди з боку носіїв зла.

Другою важливою *сюжетною лінією* є взаємини Григорія Задніпровського з Поцілуйком. Гостра конфронтація між персонажами надає динаміки романній дії, поглиблює психологізм твору. За допомогою багатьох сюжетних ліній (Безсмертний — Степанида, Броварник — Кисіль, Безбородько — Марія Покритченко, Поцілуйко — Василина) Стельмах передає образ епохи та народу, багатогранно трактує боротьбу правди і кривди, що охоплює різні сфери життя — господарську, громадсько-політичну, психологічну, духовну.

За Стельмахом, людина — невід'ємна частка життя, природи і свого народу. Носієм людяності, втіленням глибокого гуманістичного довір'я до людини є Марко Безсмертний. Його принцип господарювання в колгоспі полягає в тому, щоб «*виграти роки жіночої краси*», що засвідчував новий і сміливий підхід до практичної діяльності, утвердження гуманістичної цінності людини. Всупереч лихим обставинам сваволі «*нової влади*» українці зберегли свої споконвічні риси: працелюбність, альтруїзм, лагідність вдачі, любов до краси.

Образ Марка Безсмертного змалювано в динаміці. Автор використовує різні прийоми його творення: подає виразні портретні деталі («*нерівна підківка вусів*»), поетичне відчуття краси природи, розкриваючи багатий душевний світ персонажа,

Тетяна Яблонська. Хліб. 1949

любов до землі. Характеротворчим чинником виступають спогади, з яких читач дізнається про сувору школу життя Марка. Він вступив до комуністичної партії, бо вірив, що вона утверджує правду на землі. Безсмертний не раз гірко розчаровувався, працюючи до війни головою колгоспу. Чорну наругу пережив, коли його заарештували й ув'язнили, бо Марко не міг стерпіти того, що можновладці залишили селян без хліба, прирікши на голодну смерть. Безсмертний роздав зароблене зерно трудівникам, за що його звинуватили в «економічній контрреволюції». Проте Марко не зневірився в перемозі правди. Він дав собі клятву гуманіста: незважаючи на перешкоди, служити людям.

Свій етичний ідеал людини Стельмах втілює в образі Григорія Задніпровського, побратима Марка Безсмертного. Герой ненавидить кривду в людському житті й усіма силами утверджує правду. Найвиразніше окреслюється образ Задніпровського у сутичці з колишнім партапаратчиком Поцілуйком. Він підлабузнюється до Григорія, сподіваючись отримати довідку, що був у партизанському загоні. Проти совісті Задніпровський ніколи не піде, щоб прикривати негідника й запродавця, бо добре розуміє, що подібні до Поцілуйка «витвори і породженці» сталінського режиму оголосять себе правдолюбцями. Автор сміливо викриває сталінізм з його репресивною машиною, системою наклепів і доносів, яка, прикриваючись революційними гаслами, нищила все святе і величне. Григорію притаманні найкращі людські риси, і він своїх учнів навчає любові, працелюбності й правдивості у всьому.

Велике емоційне і смислове навантаження несуть жіночі образи — матері Безсмертного Ганни Іванівни, вчительки Степаніди, замученої фашистами дружини Марка — Олени. Вони глибоко індивідуалізовані й майстерно виписані. Серед позитивних персонажів особливо вирізняється дід Євмен Дибенко, невгамовний правдолюб, жартівник і народний умілець. Людям і благородним постає він в епізодах, коли, залишившись у землянці, сидить над синою сорочкою і розмовляє немовби з ним, хоча й знає, що його Іван загинув у Словаччині. В цьому образі письменник показав споконвічну мудрість українського народу, шану до правди і добродійства.

Стельмах умів глибоко проникнути в психологію зловмисників. Дуже виразні образи новітніх «розкрадачів великої людської віри» — Безбородька, Поцілуйка, Кисіля. Найкolorитнішою постаттю є комуніст Поцілуйко — спритний кар'єрист і псевдопатріот, підлий підлабузник. Він є типовим породженням сталінського казарменого соціалізму: поведінкою Поцілуйка керує хвороблива підозріливість, адже в кожній людині він бачить «ворога народу». Зрадивши Батьківщину під час війни,

Гнат після поразки фашистів старанно приховує своє минуле. Проте в художньому світі Стельмаха сили правди перемагають, і Поцілуйка притягнуто до відповідальності.

Лірико-романтична стильова палітра роману надзвичайно багата. Стилiстику письменника визначає яскрава фольклорна образність, метафоричність мислення, лірична сконденсованість письма.

Романний епос. Жанр роману в цей період зазнав мистецького піднесення. Він характеризується тематичним розмаїттям, широтою охоплення минулого і сучасного життя народу. У ньому порушувалася суспільно-громадянська, етико-моральна й екзистенційна проблематика: «Дума про тебе», «Чотири броди» Михайла Стельмаха, «Люди зі страху» Романа Андріяшика, «Хвилі» Юрія Збанацького, «Тронка», «Собор», «Берег любові» Олеса Гончара, а також питання війни і миру, людяності й антилюдяності, вибору і пасивного очікування. Особливий успіх серед читачів мав роман «Людина і зброя» Олеса Гончара, в якому художньо правдиво змальовано події 1941 року, коли Червона армія відступала під натиском ворога. Людина і зброя — таку філософську, загальнолюдську проблему порушив письменник у творі.

Виникли нові жанрові різновиди роману: роман-балада («Дикий мед» Леоніда Первомайського, «Дім на горі» Валерія Шевчука); новелістичний («Тронка» Олеса Гончара), філософський («Циклон», «Твоя зоря» Олеса Гончара), доцентровий, тобто «центроподійний», який згущує та ущільнює людські дії і долі в короткій відтинку доби («Кров уцільська — не водиця» Михайла Стельмаха, «День для прийдешнього» Павла Загребельного, «Людина живе двічі» Юрія Шовкопляса). Для глибокого змалювання картини світу митці вдавалися до складної композиції, застосовували прийом поєднання різних часових планів («Циклон» Олеса Гончара, «Сповідь на вершині» Ігоря Муратова). Значних художніх відкриттів досяг суспільно-психологічний роман, який відзначається колоритним змалюванням побутового тла, психологічним аналізом характерів («Сестри Річинські» Ірини Вільде, «Жменяки» Михайла Томчанина, «Украдені гори», «Підземні гори» Віктора Міняйла, діалогія «У світ широкий», «Великі надії» Володимира Гжицького).

Розвиток новелістики. Цей період знаменний тим, що розквітає новела, яка продемонструвала художню майстерність у змалюванні внутрішнього світу людини. Психологізм, змалювання «діалектики душі» героїв зумовили новаторство сконденсованої форми новели, її філософське наповнення. Лаконічний сюжет новели утворює один епіцентр думки, настрою, переживань, почуттів героя, який змальовується в розвитку, ведучи читача до

несподіваної розв'язки. До жанру новели зверталися і *досвідчені прозаїки* (Олесь Гончар, Леонід Первомайський, Іван Сенченко, Павло Загребельний, Олександр Сизоненко, Юрій Мушкетик, Іван Чендей, Борис Харчук), і *молоде покоління* новелістів (Володимир Дрозд, Євген Гуцало, Григор Тютюнник, Валерій Шевчук, Василь Близнець, Юрій Щербак та інші). Привабливими фарбами змальовано морально-етичний світ персонажів новел Олесь Гончара, Володимира Дрозда, Валерія Шевчука, Григора Тютюнника. Олесь Гончар у новелах збірки «Далекі вогнища» дає нове прочитання Великої Вітчизняної війни. У новелі «Плацдарм» змальовується жорстока битва, а війна — як світова бойня, апокаліптичне явище. Їй протистоїть перше кохання бійця Івана Артеменка й дівчини-мадярки Пірошки, та щастя закоханих забрала війна. Іван загинув у страшній битві на плацдармі, а дівчина вірить, що він вижив, чекає його. Оповідач після війни відвідує Артеменка-старшого, який доглядає сад, посаджений його сином, що символізує безсмертя Івана. Автобіографічним мотивом пройнята новела «Ода тій хаті, що в снігах». Малий Сашко повертався зі школи під час снігової завірюхи і заблукав в степу. Ледве живого його знайшов і врятував дядько Іван Масич. У роки окупації в хаті Масича знайшли притулок чимало людей, та фашисти добротворця розстріляли.

Чільне місце в жанрі малої прози посідає *Євген Гуцало* (1937—1995). Зацікавлення у читачів викликали його збірки новел «Люди серед людей», «Яблука з осіннього саду», «Хустка шовку зеленого», «Скупана в любистку», «Запах кропу», «Полювання з гончим псом» та інші. Загалом він створив понад двісті новел та оповідань, два десятки повістей («Хай святиться ім'я твоє, любов», «Бережанські портрети», «Передчуття радості», «Дівчата на виданні»), романи, дві збірки віршів, публіцистичні книги. Тематичне коло новелістики прозаїка обертається навколо села, сільської людини, кохання, краси незайманої природи, яку він обожає як неповторний феномен світу. В новелах змальовано звичайні житейські ситуації; переважає ліричне начало, велика увага приділяється описам природи, побуту, праці коло землі («Запах кропу»). Оповідач вибудовує ліричний і дещо аморфний сюжет, тяжіючи до поступового розкриття змісту зображеного («Копитами збито»), забарвлюючи його емоціями, переживаннями, думками персонажів, що виникають при описі руху сюжетних вузлів. Наратор Гуцала володіє даром невимушено, розкуто і живописно оповідати, зображуючи стан духовного осяяння, здивування красою світу і людини. Філософія кордоцентризму визначає особливості змалювання стосунків юнака і дівчини, які тільки-но виходять на свою дорогу. Їхні натури поетичні, щирі, з ніжним серцем.

У новелі «Скупана в любистку» зображено світ переживань молоді доярки. Дядько Олекса, скидаючи конюшину, жартиливо, по-доброму питає у мовчкуватої дівчини: «То ходять до тебе парубки, Вусте?» А вона, засоромлена і скромна, ніяковіє і мовчить. Ось під'їжджає молодий тракторист Грицько, вітається з нею, викликаючи на розмову. «Дивна. Навіть рота не розтулить». Обом хочеться постояти, але зникла Вустя боїться і слово сказати. Попрощалися. Назва новели символічна — «Скупана в любистку». Ці слова промовив Грицько. А дівчина відказала: «Це я змила коси в любистку. І вся скупалася». У народних повір'ях існує культ любистку — символу краси, кохання, щасливої долі. Дівчина відчуває зародження першого почуття, але для неї воно — загадка. Читач здогадується, що делікатність і скромність не залишать Вустю, і вона знайде своє щастя.

Оповідач Гуцала поетизує душевну красу персонажів («Іван та Мудрик»), простежуючи формування мудрості, розважливості молоді жінки. У стані пошуку перебувають підлітки («Олень Август»), закохуючись у природу («Яблука з осіннього саду»). Часто герої опиняються перед якимись передчуттями змін у їхній долі, як Галина («Хай собі цвіте»), Назар («Клава, піратська мати»), Яринка («Просинка»). Ці новели пройняті вірою в доброту людини, чистоту її душевних порухів.

Оновлення жанру повісті. Українська повість 60—90-х років ХХ століття розвивалася в річищі збагачення її тематики, образного світу, стильової палітри, жанрових різновидів. З-під пера *Григора Тютюнника* з'явилися *аналітико-неореалістичні* повісті «Облога», «Климко», «Вогник далеко в степу». У цьому річищі написані «Вишневі ночі», «Палагна» *Бориса Харчука*; «Тридцять», «Попіл Клааса», «Гапочка» *Анатолія Дімарова*. Оповідач повістей показує, як утверджують добро звичайні люди в житті, навіть підлітки. Повістярі відчували відразу до риторики і лакування дійсності, що було притаманним для повісті 40—50-х років. Сучасні митці проникають у складний внутрішній світ героїв, пишуться їх стійкістю і мужністю. Розквітає *лірико-романтична* повість: «Гуси-лебеді летять», «Щедрий вечір» *Михайла Стельмаха*; «Бригантина», «Далекі вогнища» *Олесь Гончара*; «Кінь на вечірній зорі», «Літо на Десні», «У глибині дощів», «Сіроманець» *Миколи Вінграновського*. Виникає новий жанровий різновид химерної повісті: «Ірій» *Володимира Дрозда*; «Звук павутички», «Женя і Синько» *Віктора Близнеця*.

Євген Гуцало